حسین پورمهدی قایم‌مقامی*

روایتِ خانهٔ تاریخی محمداسماعیل تاجرِ شیرازی در یزد

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۸
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۴/۲۳

چکیده

خانهٔ محمداسماعیل تاجرِ شیرازی از خانه‌های تاریخی واقع در بافت قدیم شهر یزد در محلهٔ گلچینان است. برای شناخت روایت آن، از روش تحقیق تفسیری-تاریخی برای قبل از دوران معاصر، و از تحقیق کیفی برای دوران معاصر بهره گرفته شده است. شگردهای به‌کاررفته در جمع‌آوری داده‌ها و قراین شامل رجوع به اسناد چاپ شده / نشده، زندگینامه‌های خودنوشت، عکس‌ها، اسناد شخصی و مکاتبات، مصاحبه با افراد مسن مطلع، همچنین عناصر بنای موجود و بناهای مشابه در همسایگی‌های آن است. علاوه بر اسناد و مکتوبات از اعتبار تجربهٔ زیستهٔ ساکنان و کاربران آن نیز در رسیدن به روایت استفاده شده است.

نتایج مطالعهٔ حاضر حکایت از آن دارد که وجه تسمیهٔ خانه متأثر از نام خانوادگی اولین مالک آن، سرسلسله خاندان مرتاض و بانی آن است که در گذشته برای سکونت خانوادهٔ ایشان مورد استفاده قرار می‌گرفت. این خانه شامل دو حیاط بزرگ و کوچک و دارای یک بادگیر است. حیاط کوچک هستهٔ قدیم‌تر خانه و بر اساس شواهد، منتسب به دوران صفویه و زندیه و دو جبهه ساخت دارد و دارای یک گودال باغچه در درون خود است. حیاط بزرگ دارای قدمت قاجاری است و دارای چهار جبهه ساخت در طبقات دورتادور حیاط و یک طبقهٔ زیرزمین است. از آنجا که خانه در بستر خاکِ دِج و زمین گودی نسبت به همسایه‌ها استقرار دارد، در اغلب بخش‌های زیرزمینی خانه از راهبرد دستکند استفاده شده است. در گذشته هر دو حیاط خانهٔ تاجر شیرازی به عنوان اندرونی بوده و بیرونی خانه که مدت‌هاست از آن جدا شده و با نام خانهٔ شفیع‌پور شناخته می‌شود برای پذیرایی از مهمانان، به ویژه مهمانانِ خارجی محمداسماعیل در جریان تجارت ایشان مورد استفاده بوده است. در اثر سکونت خانواده‌های متعدد در این خانه و تغییر کاربری‌هایی همچون دبستان و خوابگاه پسران، مداخلاتی در حدود ۵۰ سال گذشته انجام شده اما در مرمت اخیر که از سال ۱۳۹۱ آغاز شد به تدریج چهرهٔ بنا که دارای قدمت صفوی-زندی-قاجاری است از الحاقات زدوده و بخش‌هایی مقاوم‌سازی و مرمت و بخش‌هایی همچون حیاط کوچک احیا شده‌اند.

کلیدواژه‌ها: خانهٔ تاریخی، دورهٔ صفویه-زندیه-قاجاریه، محله گلچینان، بافت یزد

*. استادیار گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهیدبهشتی
h_ghaemmaghami@sbu.ac.ir

مقدمه

مسئلهٔ نوشتار حاضر تقرب به شناخت عمیق‌تر از یکی از خانه‌های تاریخی یزد به نام خانهٔ محمداسماعیل تاجر شیرازی در جهت رسیدن به روایت آن است. از آنجا که خانهٔ مورد نظر دارای قدمت است و به نوعی یک اثر در تاریخ معماری محسوب می‌شود، قسمت اعظم پژوهش حاضر در زمرهٔ پژوهش‌های تاریخ معماری قرار دارد. البته، بخشی از شناخت و روایت آن در دوران معاصر صورت می‌گیرد که این وجه در زمرهٔ تحقیق کیفی گنجانده می‌شود. ضرورت انجام تحقیق حاضر و تحقیقات مشابه آن برای یافتن خط مشی در مداخلاتی است که به منظور حفاظت و سپس احیای بناهای تاریخی می‌بایست اتخاذ شود. لذا، پرسش اصلی تحقیق حاضر به چیستی روایت خانهٔ تاجر شیرازی در گذر زمان تعلق می‌گیرد. در این میان پرسش‌های دیگری نیز وجود دارند که عبارت‌اند از:

- قدمت خانهٔ تاجر شیرازی به چه زمانی می‌رسد؟
- کالبد اصیل خانه به چه شکل است و در گذر زمان چه مداخلاتی در آن انجام شده است؟
- چه کاربری‌هایی در آن روی داده است؟
- وجه تسمیهٔ خانه از کجا نشئت گرفته است؟
- شیوهٔ ساخت در این خانه چگونه است؟
- چه تزییناتی در آن به کار گرفته شده است؟
- مصالح مورد استفاده در خانه چیست؟
- همسایگی‌های خانه چه شواهدی از تاریخ و سکونت در این خانه را روشن می‌سازند؟
- چه قدم‌هایی برای روزآمدسازی خانه تا به حال برداشته شده است؟

در ادامه بر اساس مراجعه و حضور مکرر از جنس زندگی در مکان خانهٔ تاجر شیرازی و مصاحبه و پرسش از افراد مطلع و همچنین رجوع به منابع و اسناد مکتوب و تصویری و دقت و توجه به خود بنا، از روش تحقیق تفسیری-تاریخی و کیفی در تمرکز بر روایتِ خانهٔ مذکور، در گذشته و حال، بهره گرفته شده است.

۱. پیشینهٔ استخراج روایت‌های (تاریخی) بناها

قبل از دوران مدرن، همواره بناها مرمت می‌شدند و به‌روز نگه داشته می‌شدند و برچسب نو و کهنه بر آنها اعمال نمی‌شد: «تلقی بنا به مثابهٔ «بنای تاریخی»، یعنی چیزی که از زمانهٔ کنونی بشر فاصله دارد و متعلق به گذشته است، امری جدید و مختص به دوران مدرن است» (اهری، ۱۳۹۶: ۸). وقتی از بنایی فاصله می‌گیریم، جهان آن را مربوط به دوره‌ای دور از خود می‌دانیم و لذا لفظ «بنای تاریخی» رخ می‌نماید. امروزه، به هر بنایی که دورهٔ ساختش دور از زمان ما باشد به دیدهٔ بنای تاریخی نگریسته می‌شود و در صورت لزوم، مداخله در آن برای زنده نگهداشتنش نیاز به شناخت روایت آن، که بیشتر با تعبیر روایت تاریخی از آن یاد می‌شود، وجود دارد و بایستی به شناخت و تحلیل آن بنا پرداخت. در حقیقت، حرکت در چنین مسیری از شناختْ حصول نوعی معرفت برای تشخیص نزد معماران و مرمتگران است که نوعی پژوهش تاریخی است و از نظر کالینگوود با تعبیر معرفت از آن یاد شده است (ونگ، ۱۳۸۳: ۶۸). در هر یک از روایت‌های (تاریخی) بناها سعی بر آن است که جهان یگانهٔ تاریخی در دوران اثر، به کمک شواهد و قراین متعدد، بازشناسی شود و بر اساس تحلیل و ارزیابی‌ها سنجشگری به عمل آید و اقدام شود. مواردی که بیان شد در مقیاس عام شناخت روایت بناها بود و به طور خاص در زمینهٔ بافت تاریخی یزد، این امر برای یکایک خانه‌های تاریخی در طرح مرمت در بخش شناخت صورت می‌گیرد. در اغلب خانه‌های همسایه و نزدیک به خانهٔ تاجر شیرازی نیز این جستجو صورت گرفته است و شواهدی مشترک نیز برای آنان قابل اشتراک و اتکا وجود دارد. اما لازم است به طور خاص در مورد خانهٔ تاجر شیرازی نیز روایت تاریخی آن جستجو شود. در ادامه دربارهٔ زمینهٔ قرارگیری این خانه و محله آن تاریخچه و شواهدی بیان خواهد شد که ناظر بر بخشی از روایت کلی شکل‌گیری دانه(تک‌بنا)ها در محلهٔ گلچینان است. همچنین به کمک معرفی و شناخت خانه در مقیاس بافت و تک‌بنا و تبیین روش‌شناسی تحقیق، گام‌هایی برای تقرب به روایت این خانه برداشته خواهد شد.

۲. شناخت زمینهٔ قرارگیری خانهٔ تاجر شیرازی در مقیاس بافت

خانهٔ محمداسماعیل تاجر شیرازی در محلهٔ «گلچینان» یزد قرار دارد. بر اساس مطالعات و شواهدی که صاحب‌نظران بیان کرده‌اند روایت شکل‌گیری محدودهٔ گلچینان به این صورت است: «محدودهٔ محلهٔ گلچینان تا دورهٔ تیموری خارج از حصار شهر و نزدیک بازار و باروی شهر بوده است و با کشف شواهدی از خانه، متعلق به دورهٔ آل مظفر، معلوم شده است که آغاز سکونت در این محدوده به ششصد سال پیش بازمی‌گردد. تأمل در نام سه محلهٔ "گلچینان"، "عرق‌پزها"، و "پُشتِ باغ" که امروزه نیز با همین نام‌ها خوانده می‌شوند و در جوار یکدیگر قرار دارند شاهدی است بر اینکه این سه محله ساختار باغی-زراعی داشته‌اند و کاشت گل و گیاه دارویی و عرق و گلاب‌گیری در آنها رونق داشته است و پس از

ت ۱. موقعیت خانه در بافت تاریخی یزد. https://www.google.)) com/maps/place/Yazd

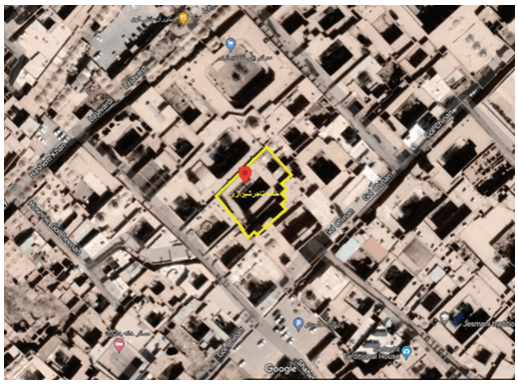

ت ۲. بزرگ‌نمایی موقعیت خانه در بافت، سال ۱۴۰۱

ت ۳. سمت راست تصویر: حیاط بزرگ. سمت چپ تصویر: حیاط کوچک خانهٔ تاجر شیرازی (عکس از نگارنده)

ابتدای دورهٔ قاجار که تجار از شهرهای دیگر همچون شیراز، لار، تبریز و... به یزد مهاجرت کردند، این محدوده که خانه-باغی بوده است محل استقرار و سکونت خانواده‌های تجار مهاجر به یزد شده است» (صادق احمدی، ۱۳۹۹: ۲). در محلهٔ گلچینان، کوچه تبریزیان قرار دارد که راستهٔ کوی گلچینان را به بازار پنجه‌علی، مسجد تبریزیان، سرای علی‌آقای شیرازی و بافت محله‌ای مسکونی مربوط به خانه‌های متعدد از چندین خانه تاریخی هم‌دورهٔ نفیس همچون خانهٔ ملک، ملک‌التجار، تاجر شیرازی، شفیع‌پور و مودت متصل می‌کند. این بخش از بافت، اتصال‌دهندهٔ محلهٔ گلچینان با میدان خان و مسجد ریگ است و در نسبت با سایر دانه‌های مهم بافت قدیم یزد در نزدیکی مسجد گودال مصلی و تکیه میرچخماق یزد قرار دارد. (تصاویر ۱ و ۲)

خانه‌هایی که در محدودهٔ گلچینان نام برده شدند اکثراً از الگوی دو یا چند حیاط مرکزی به علاوهٔ بادگیر و اتاق‌های دارای ارسی و همچنین اتاق‌های تیغه‌دار در بخش بازشوها به همراه گلجام‌ها تبعیت می‌کنند. همچنین، از نقاشی روی گچ در ازاره تا کمر اتاق‌ها بهره‌مندند. گره‌چینی‌های چوبی در در-پنجره‌های آن خانه‌ها به کار رفته است که بخش زیادی از نماهای داخل حیاط آنها را دارای ظرافت و شباهت با یکدیگر می‌کند. به طور خاص، بیشترین فصل مشترک آنها در ارسی‌های ظریف سه‌دری و پنج‌دری است که جلوهٔ خاصی به یک یا دو جبههٔ حیاط، که از آنها استفاده شده

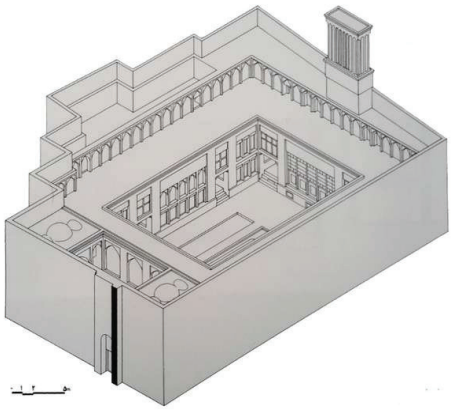

ت ۴. پرسپکتیو ایزومتریک از حجم خانه (عکس از گنجنامه، دفترخانه‌های یزد، ۱۳۸۳)

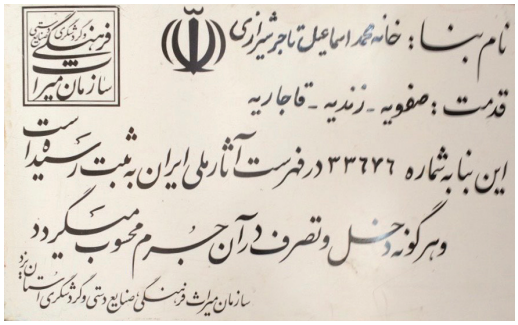

ت ۵. پلاک ثبتی خانهٔ تاجر شیرازی

است، می‌دهد. همچنین، بدنه‌های کاهگلی دَم‌گیری‌شده با گچ، که روی آنها گچ‌بری‌های پُرکار منحصربه‌فردی کار شده‌اند، بدنه‌های حیاط‌ها را می‌سازند. خانهٔ تاجر شیرازی نیز در محلهٔ گلچینان، کوی تبریزیان، در انتهای دربند ریحان (علی‌آقای شیرازی) قرار گرفته است و دارای دو حیاط بزرگ و کوچک و یک بادگیر است (تصاویر ۳ و ۴). این خانه، که متعلق به دورهٔ صفویه-زندیه-قاجاریه است، به شماره ۳۳۶۷۶ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. (ت ۵)

ویژگی ورودی خانه به این صورت است که در پس یک دربند اختصاصی که به دربند علی‌آقای شیرازی معروف است، به واشدگاهی در مقیاس واحد همسایگی خانوادگی متصل می‌شود. واحد همسایگی میان دو خانهٔ مرتاض و شفیع‌پور متعلق به فرزندان حاج محمد اسماعیل و خانهٔ پدر در میان آن دو است که در نهایت سه درِ اصلی این سه خانه در آن واشدگاه باز می‌شود. در سردر ورودی خانهٔ مرتاض، در ورودی خانهٔ تاجر شیرازی نیز قرار گرفته است (ت ۶). این خانه نسبت به تمامی همسایگان خود در زمین گودتری قرار دارد. گودی زمین خانه طوری است که کُدارتفاعی طبقهٔ اول آن، طبقهٔ همکف همسایگان است. این بنا در چهار طبقهٔ زیرزمین، همکف و اول و بخش‌های محدودی در طبقهٔ دوم قرار دارد. ساخت و سازها در زیرزمین با ترکیب دستکند و دست‌ساز انجام شده‌اند: «اغلب دیواره‌ها و کف تمامی فضاهای زیرزمینی و راه‌پله‌های منتهی به زیرزمین به صورت دستکند هستند که با اندود گچ یا لایهٔ نازک آجرچینی در برخی قسمت‌ها پوشانده شده‌اند و در جاهای محدودی دیواره‌ها دست‌ساز هستند. سقف تمامی فضاهای زیرزمینی به جز بخشی از سقف یکی از اتاق‌ها که دستکند است به صورت دست‌ساز هستند.» (خاکی قصر، ۱۳۹۹: ۶)

۳. خانهٔ تاجر شیرازی در مقیاس دانه (تک‌بنا)

دو حیاط بزرگ و کوچک خانهٔ تاجر شیرازی به زعمِ کتاب گنجنامه، دفترخانه‌های یزد، چنین توصیف

ت ۶. راست بالا: دربند علی‌آقای شیرازی
چپ بالا: سردرهای درهم‌ترکیب‌شدهٔ در واشدگاه واحد همسایگی
چپ پایین: در ورودی خانهٔ تاجر شیرازی
راست پایین: سقف گشاده‌شده به سوی آسمان در انتهای دربند خانوادگی

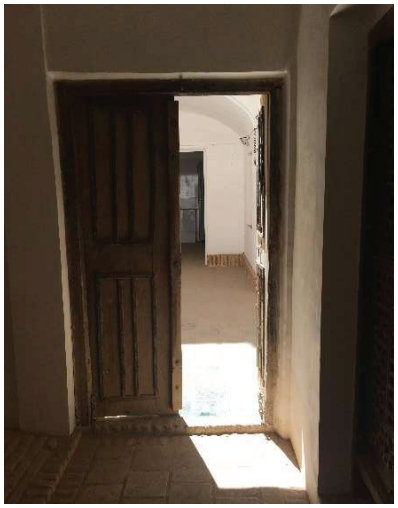

ت ۷. تصاویر متعدد از منظرهایی که در طول حرکت در دالان دیده می‌شوند. (عکس‌ها از نگارنده)

شده‌اند: «در مرکز بخش اصلی خانه حیاطی بزرگ و مستطیل‌شکل قرار دارد که در جبهه‌های شمالی و جنوبی و شرقی آن فضاهای بسته در یک لایه و رو به آن انتظام یافته‌اند. فقط جبههٔ غربی است که از دو لایهٔ فضایی تشکیل شده است: یک لایهٔ آن اتاق‌های رو به حیاط است و لایهٔ دیگر فضاهای خدماتی همچون مطبخ. بخش دوم بنا ـ که خود خانه‌ای است کوچک ـ در شمال بخش اول قرار گرفته است و پاره‌ای از آن در طبقهٔ اول و پارهٔ دیگر آن در طبقهٔ فوقانی است. حیاط این بخش از دو سطح تشکیل شده است که سطح پایینی وسعت کمتری دارد و چون گودال باغچه‌ای برای سطح فوقانی است» (حاجی قاسمی، ۱۳۸۳: ۷۴). خانهٔ تاجر شیرازی دارای یک ورودی اصلی در ضلع شمالی است. پس از درِ ورودی، راهروی ورودی بنا قرار دارد که دیوارهای آن تا کف گچکاری شده‌اند و ورودی حیاط کوچک نیز از داخل راهروی ورودی است. (ت ۷)

در بخش زیرین حیاط کوچک، جای بستن اسب وجود دارد و مطبخی نیز در آنجا قرار دارد. در طبقهٔ بالایی حیاط کوچک، دو فضای مسقف با تقسیمات سه‌تایی طاق‌ها قرار دارند که یکی در جبههٔ شرقی و دیگری در جبههٔ غربی قرار دارند: آنکه در جبههٔ شرقی است اتاق است و درهایی دارد و اندرونش گچ‌اندود است و نقاشی‌های نواری روی جداره‌ها وجود دارد؛ آن دیگری بدنه‌هایش اندود کاهگل سبزرنگ و دم‌گیری‌های گچی دارد و به صورت ایوانی نیم‌باز تعبیه شده است. مخاطب بعد از عبور از درِ اصلی و وارد شدن به دالان پس از دیدن

ت ۸. نمای جبههٔ جنوبی حیاط بزرگ (عکس از نگارنده)

ت ۹. اتاق نقاشی (عکس از نگارنده)

درِ ورود به حیاط کوچک، با چند خم روبه‌رو می‌شود که در ابتدای مسیر وجود شبکه‌ای در دالان مانع دید مستقیم و کامل به داخل حیاط بزرگ می‌شود. داخل دالان ورودی فضای مکث قابل توجهی مشاهده می‌شود و نورگیری در مجاورت لبهٔ بالایی سقف آن وجود دارد. در نزدیکی انتهای دالان ورودی از یک طرف درِ ورود به اتاق ضلع جنوبی با نقاشی‌های اصیل روی سقف، که رزمگاه «گاو و شیر» را به رخ می‌کشند، قرار دارد و از سویی تعدادی طوطی سبز در صحنهٔ سرخ‌فام رزم قرار دارند که هیجان خاصی به صحنهٔ تصویرشده بر پردهٔ سقف نقاشی بخشیده‌اند. ساختار اتاق به صورت پنج‌دری و گلجام‌های نشسته روی هر در است که حیاط را می‌بینند و دیده می‌شوند. (ت ۸)

نقاشی روی سقف منتسب به استادکار نقاش «صورتگر شیرازی» است (ت ۹). جداره‌های داخل این اتاق که «اتاق نقاشی» خوانده می‌شود نیز از نقش و رنگ بهره‌مندند (ت ۱۰). در مصاحبه‌های میدانی با صاحب‌نظران حوزهٔ نقاشی‌های تاریخی مربوط به یزد، تعدادی از خبرگان این حوزه نقاشی‌های این خانه‌های هم‌دوره در یزد را کار استاد صورتگر شیرازی می‌دانند. برخی از کارشناسان شواهد را این طور قرائت می‌کنند که خاندان تاجر شیرازی نقاش خود را از شیراز به یزد آورده‌اند تا کار نقاشی خانه‌شان را به سبک نقاشی‌های شیراز انجام دهد، اما ادلهٔ روشنی از سوی آنها مطرح نشد، لذا پژوهش حاضر فعلاً نمی‌تواند دربارهٔ این موضوع اظهار نظر کند.

نقش‌برجسته‌های مرغی و همچنین نقش‌های گل‌ومرغ در نوارهایی از تقسیم‌بندی‌های دور قاب‌های شبیه گلجام‌ها و کتیبه‌های درها از داخل اتاق، چهرهٔ اتاق را از سفیدی مطلق به بدنه‌ای سفید با نوارها و لبه‌های الوان تغییر داده است (ت ۱۱). نقاشی‌های نفیس دیگری نیز در اتاق حیاط کوچک وجود دارد که روی گچ زیر طاقچه‌ها به صورت نواری دورتادور اتاق ترسیم شده‌اند (ت ۱۲). از دیگر تزیینات خاص اتاق نقاشی می‌توان به نقاشی‌های پشت شیشه، که در زیر طاقچه‌های اتاق به صورت نوارهایی از نقاشی طلایی و لاجورد به چشم می‌خورند (ت ۱۳) اشاره کرد که از تکنیک «نقاشی پشت شیشه» در آنها بهره گرفته شده است. دربارهٔ تاریخ نقاشی پشت شیشه این‌چنین بیان شده است: «تاریخ نقاشی پشت شیشه در ایران به دوران صفویه بازمی‌گردد. اولین نقاشی‌های پشت شیشه در ایران قطعات زیبای گل‌ومرغ است که در گچ سقف‌ها و دیوارهای خانه‌های اعیانی کار گذاشته می‌شد و تاریخ آن به دوران زندیه می‌رسد.» (واصفی و حسنی، ۱۳۹۶: ۲)

ت ۱۰. بزرگ‌نمایی نقاشی روی جدارهٔ اتاق نقاشی در بخش ازاره (عکس از نگارنده)

ت ۱۱. راست: حاشیه‌ها و کتیبه‌های گچی درست‌شده با قالب برای دور طاقچه‌ها و درهای اتاق؛ عکس‌میانی: نقاشی گل‌ومرغ روی حاشیه‌های تقسیم‌بندی‌های گچی در قسمت فوقانی جداره‌های اتاق نقاشی؛ چپ: بزرگ‌نمایی نقاشی گل‌ومرغ روی تصویر میانی (عکس‌ها از آرشیو نگارنده)

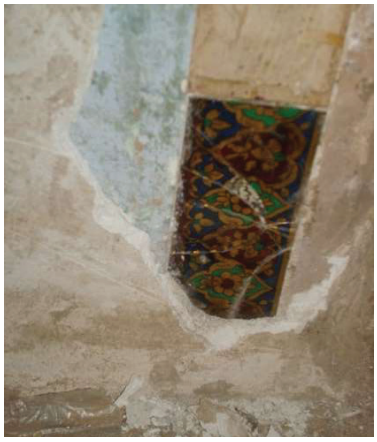

ت ۱۲. نقاشی روی گچ در جداره‌های اتاق حیاط کوچک (عکس از نگارنده)
ت ۱۳. نمونه‌ای از نقاشی پشت شیشه در اتاق نقاشی (عکس از نگارنده)

ت ۱۴. یکی از دیدهای ناظر در حیاط بزرگ (عکس از نگارنده)
ت ۱۵. بخشی از ارسی پنج‌دری (عکس از نگارنده)

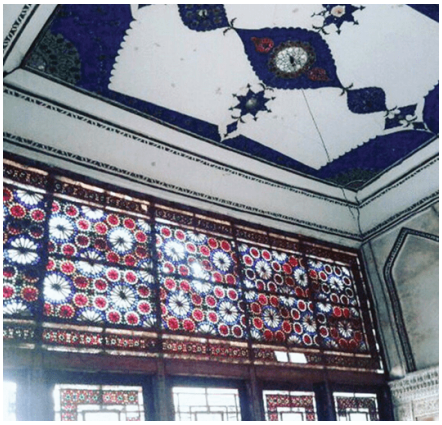

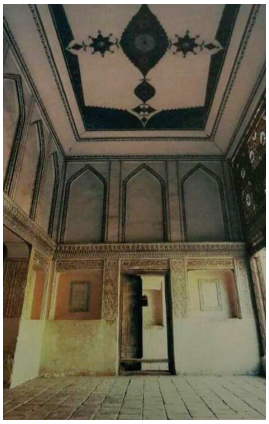

ت ۱۶. زوایای مختلفی از دید ناظر در اتاق ارسی (عکس دوم سمت راست از گنجنامه و باقی عکس‌ها از نگارنده)

پس از عبور از دالان ورودی به حیاط بزرگ می‌رسیم (ت ۱۴). ضلع شمالی حیاط یک اتاق ارسی پنج‌دری مشاهده می‌شود (ت ۱۵). این اتاق یک بادگیر دارد. دو طرف اتاق ارسی در ضلع شمالی، راهروهایی است که یکی از آنها راه اتاق گوشواره و راه ورود به بام است و راهرو دیگر ورودی یکی از اتاق‌هاست.

اتاق ارسی در انتهای شمالی خود یک شاه‌نشین دارد که حفره‌های بادگیر بر فراز آن قرار دارند. نقش‌برجسته‌های گچی و نقاشی روی جداره‌ها و آیینه‌کاری‌های کوچک و ظریف در سقف در کنار نقاشی لاجورد روی سفید از تزیینات اندودشده بر این اتاق شیشه‌های رنگی دارای تکنیک دیگری از نقاشی روی شیشه است. به این ترتیب که در حاشیه‌های درهای ارسی از نوارهای شیشهٔ بی‌رنگ (شفاف) استفاده شده است و روی آن نقاشی شده است و برای از بین نرفتن و سابیده نشدن جرم رنگ‌ها از روی شیشه‌ها با یک لایه شیشه شفاف دیگر روی نقاشی‌ها پوشیده شده است. دکتر اسکندر مختاری در بازدیدی که از خانه داشتند از اصطلاح «لَندَنی‌کاری» برای نقاشی‌های روی شیشه در ارسی‌خانه یاد کردند.

در ضلع شرقی خانه، اتاق اصلی با تناسبات و تقسیمات مشابه اتاق نقاشی قرار دارد که به جای

ت ۱۷. استفاده از گره‌چینی‌های ظریف و نقاشی روی شیشه‌های شفاف در ارسی پنج‌دری خانه (عکس از نگارنده)

گلجام‌های دارای گره‌چینی با شیشه‌های رنگی، که در اتاق نقاشی به چشم می‌خورند، دارای پنج گلجام گچی در بالای هر در است که با تیغه‌هایی از یکدیگر جدا شده‌اند. سطح جداره‌های اتاق از کاغذدیواری تاریخ‌داری پوشیده شده است که خود به مثابه شیوه‌ای خاص در گذر تاریخی می‌تواند محسوب شود. برای انتخاب گل‌های کاغذدیواری‌ها روی هر طاقچه و ترکیب مناسب آنها در جداره‌ها فکر شده است و تنها به قطعاتی از کاغذدیواری و چسباندن معمول آنها در درون طاقچه‌ها و بدنه اکتفا نشده است. به این ترتیب که حتی نام اتاق با این مسمی قابل نامیده شدن است: «اتاق کاغذ دیواری». اما با گمانه‌زنی در زیر کاغذدیواری‌ها، آیینه‌کاری‌های نفیسی روی تیغه‌های بین طاقچه‌ها پیدا شدند که شباهت این اتاق را با اتاق همعصر خود در خانه ملک‌التجار[1] از بابت آیینه‌کاری مشهود می‌نمایند. بنابراین، اتاق شرقی را می‌توان بر اساس دو دورهٔ زندگی‌ای که داشته است «اتاق آیینه» یا اتاق «کاغذدیواری» نامید. (ت ۱۸)

ت ۱۸. اتاق کاغذدیواری (عکس از نگارنده)

آخرین اتاق از چهار اتاق هم‌قطار این خانه، اتاق میانهٔ جبههٔ غربی حیاط بزرگ خانه است که به نام اتاق «گلجام» شناخته می‌شود (تصاویر ۱۹ و ۲۰). این اتاق دارای پنج گلجام گچی است که در میان حفره‌های گلجام‌های آن از شیشه‌های رنگی استفاده شده است. در حال حاضر بخش‌های زیادی از آن گلجام‌ها تخریب شده است اما در مرکز اسناد دانشکدهٔ معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی، تصویری از یکی از آنها در مدارک مربوط به خانهٔ تاجر شیرازی وجود داشت که بیانگر هندسه و رنگ‌های تزیینات آن است. (ت ۲۱)

علاوه بر چهار اتاق اصلی خانه، که در ابعاد قاعده و ارتفاع در داخل تقریباً هم‌جثه و اندازه هستند، خانهٔ تاجر شیرازی مانند بسیاری از خانه‌های همعصر خود دارای مطبخ، راهروها، اتاق‌های متعدد دیگر، پستو و برخی اتاقک‌های روی بام است. این خانه دارای چهار بخش زیرزمین در زیر بخش‌هایی از چهار طرف حیاط بزرگ است که برخی از آنها به یکدیگر راه ارتباطی دارند. در هر یک از چهار جبههٔ حیاط دو دستگاه پله مستقر است که ارتباط عمودی را در بین اتاق‌ها در طبقات تا زیرزمین و راهروهای موجود در هر جبهه به صورتی مستقل فراهم می‌کند. به این ترتیب، سازماندهی فضایی خانه طوری است که اسکان هم‌زمان چند خانواده را در عین حال که فضاهای مشاعی مانند مطبخ، حیاط و ... با یکدیگر دارند، فراهم می‌کند. حوض عمیق و طویلی دارای فواره‌های سنگی بلند و ریشه‌دار در میان این حیاط قرار دارد که محور و کشیدگی رو به قبله حیاط را تقویت می‌کند. تزیینات گچ‌بری روی بدنه‌های سیمگل در حیاط جداره‌های پُرکاری را در پیش چشم مخاطبان گسترده اند. کارهای چوبی در-پنجره‌ها و روزنه‌های گچی موجود در بدنه‌های حیاط، ظرافت خاصی به نمای ساده و تقریباً هم وزن چهار جبههٔ حیاط داده‌اند که تنوع، ترکیب و هماهنگی از مصالح و رنگ‌ها و بافت‌ها را در حیاط خانه فراهم نموده‌اند.

در خانهٔ تاجر شیرازی درها همگی به صورت اصیل خود، یعنی حالت پاشنه‌گرد، قرار دارند و از یراق‌آلات

ت ۱۹. اتاق گلجام (عکس از نگارنده)

ت ۲۰. دید چشم ماهی از کف اتاق گلجام به سمت سقف و بدنه‌های آن (عکس از بهروز بهرامی)

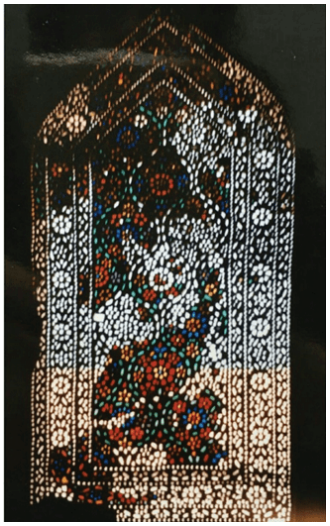

ت ۲۱. گلجام شیشه‌ای اتاق گلجام (عکس از مرکز اسناد دانشکدهٔ معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۴)

فلزی با کنده‌کاری‌ها و سوهان کاری ها روی آنها استفاده شده است. انواع چفت، حلقه، کوبه، کلون، دستگیره، گُل‌میخ، قفل‌بند و زنجیرهای درهای خانه دارای تزیینات خاص هستند. در ادامه تصاویری از تعدادی از بازشوها به نمایندگی از بازشوهای خانه آورده شده است (ت ۲۲). در ارسی‌های دودری و سه‌دری و پنج‌دری خانه از گره‌چینی و شگردهای «فاق و زبانه»، «قواره‌بُری» و «پارچه‌بُری» چوب استفاده شده است. (ت ۲۳)

ت ۲۲. برخی الگوهای استفاده‌شده در در و پنجره‌های خانهٔ تاجر شیرازی (عکس‌ها از بهروز بهرامی و شیوا مظفری، ۱۳۹۷)

ت ۲۳. برخی الگوهای به‌کاربرده‌شده در ارسی‌های خانه (عکس‌ها از بهروز بهرامی و شیوا مظفری، ۱۳۹۷)

۴. روش‌شناسی تحقیق

برای شناخت روایت خانهٔ تاجر شیرازی، که می‌توان زندگی آن را به دوران دور از معاصر و معاصر تقسیم کرد، لاجرم بایستی از دو روش که یکی معطوف به یافتن شواهد تاریخی و دیگری شواهد معاصر است بهره برد. با این مقدمه، از روش تحقیق تفسیری-تاریخی برای قبل از دوران معاصر و از تحقیق کیفی برای دوران معاصر در شناخت روایت خانه بهره گرفته شده‌است. شگردهای به‌کاررفته در جمع‌آوری داده‌ها و قراین شامل رجوع به اسناد متنی و نقشه‌ای چاپ شده / نشده، زندگینامه‌های خودنوشت، عکس‌ها، اسناد شخصی و مکاتبات، مصاحبه با افراد مسن مطلع، همچنین عناصر بنای موجود و بناهای مشابه در همسایگی‌های آن است. علاوه بر اسناد و مکتوبات از اعتبار تجربهٔ زیستهٔ ساکنان و کاربران آن نیز استفاده شده است. با وجود داده‌های متعدد سعی شده است ارزیابی و تحلیل‌ها با شگرد مثلث‌بندی و توجه به اعتبار منابع صورت بگیرد و سنجش‌های نهایی انجام شود. در ادامه برش‌هایی از شواهد و قراین که در شکل‌گیری روایت خانهٔ تاجر شیرازی در مطالعه حاضر دخیل بودند در دو بخش تاریخی و معاصر تبیین خواهند شد:

۵. الف. شواهد و یافته‌ها در بخش تفسیری-تاریخی

حاج محمداسماعیل، بانی خانهٔ تاجر شیرازی، یک دست‌نوشته دارد که بیوگرافی خود را نوشته است (ت ۲۴). خلاصه مطالب بیان‌شده در آن شرح حال چنین است: «حاج محمداسماعیل تاجر شیرازی، فرزند حاج ملاعلی شیرازی، در سال ۱۲۲۶هـق(۱۱۹۰ هـش) در شیراز متولد شد. هنگامی که دو ساله بود پدر را از دست داد و مادر با اینکه خیلی جوان بود دیگر ازدواج ننمود و به تربیت دو فرزند خود مشغول گردید. حاج محمداسماعیل در سال ۱۲۴۵هـق با برادر شراکت و تجارت آغاز نمود. اولین تجارت خارج از کشور مسقط بود. سپس در سال ۱۲۴۹هـق تجارت با بمبئی را شروع کرد. وی در سال ۱۲۵۱هـق ازدواج نمود که ثمرهٔ آن سه فرزند به نام‌های علی‌آقا، آمیرزا شفیع و آمحمدصادق بود. در سال ۱۲۶۵هـق که شروع تجارت ایشان با استانبول بود، فرزندش آمحمدصادق را به چین اعزام نمود و تجارتخانه‌ای در هنگ‌کنگ احداث نمود. حاج محمداسماعیل در سال ۱۲۷۳هـ ق در یزد به طور دائم ساکن شد» (مرتاض و مرتاض، ۱۳۹۳). همچنین، به گواه کتیبهٔ مسجد سهل ابن علی که در نزدیکی خانهٔ تاجر شیرازی قرار دارد، در سال ۱۲۸۸هـق به یمن وجود ایشان(حاج محمداسماعیل) بنای مسجد تمام شده است. مهندس اکبر شفیع‌پور از نوادگان خاندان تاجر شیرازی در جریان ارائه مجموعه عکس‌هایی از خانوادهٔ شفیع‌پور روایت می‌کند که محمداسماعیل و برادرش از سال ۱۲۴۸هـق از شیراز به یزد عزیمت نمودند و تجارتخانه علی‌آقای شیرازی را راه‌اندازی نمودند و تجارت بادام و تریاک به مسقط و بمبئی را بنیان نهادند (شفیع‌پور، ۱۳۹۴: ۱۰۴). به موازات چنین شواهدی با رجوع به سابقهٔ تاریخی محلهٔ گلچینان دربارهٔ این امر چنین بیان شده است: «اکثر ابنیه و بافت محلهٔ گلچینان مربوط به دورهٔ قاجار است. به نظر می‌رسد از اوایل دورهٔ قاجار در زمین‌های باغی-زراعی این بخش از حاشیهٔ شهر هم‌زمان با توسعهٔ بازار به سمت روستاهای جنوبی شهر، گروهی از تجار (عموماً مهاجر) در این محدوده، شروع به ساخت یکی از مرغوب‌ترین بافت‌های شهری یزد و احداث بناهای فاخری همچون خانهٔ مودت، خانهٔ تاجر شیرازی، خانهٔ رسولیان و ... می‌نمایند» (صادق احمدی، ۱۳۹۹: ۳). به این ترتیب، شواهد حکایت از حدودی از تاریخچهٔ برپایی بنای تاجر شیرازی می‌دهد که حتماً حداقل در دوران قاجار به ویژه اوایل آن قرار دارد. اما، علاوه بر موارد فوق، شواهدی از شکل طاق‌های صفوی و تناسبات و وجود حیاط گودال باغچه بدون بادگیر، در بخش حیاط کوچک خانه، و نوع تزیینات وجود دارد که در تطبیق با خانه‌های مشابه در همسایگی این خانه و همچنین در بافت قدیم یزد، قدمت حیاط کوچک خانه را تا دوران زند و صفوی پیش می‌برد.

خانهٔ تاجر شیرازی پس از خانوادهٔ تاجر شیرازی

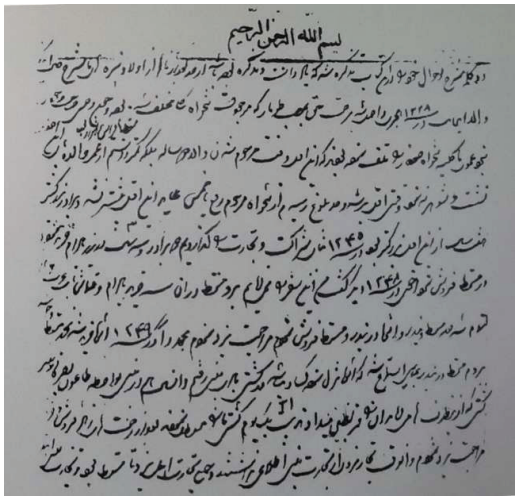

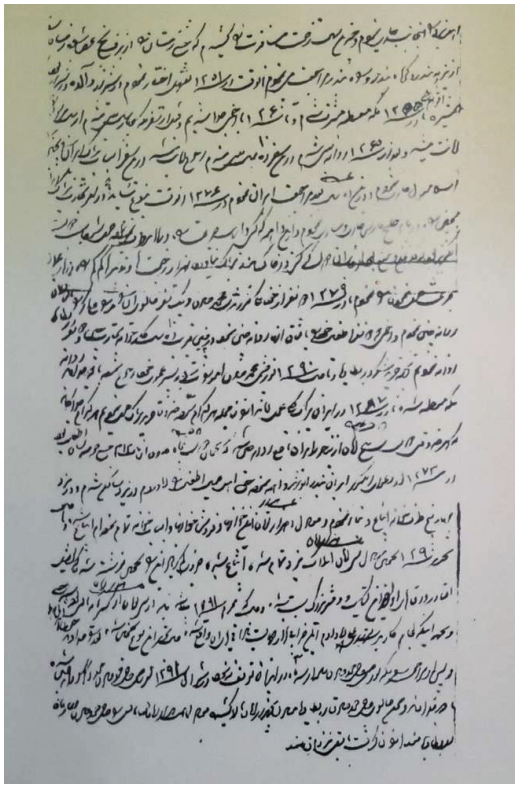

ت ۲۴. دست‌نوشته حاج محمداسماعیل تاجر شیرازی (مرتاض و مرتاض، ۱۳۹۳: ۴-۵)

مهدی هرندی، از معماران پیش‌کسوت فارغ‌التحصیل دانشگاه تهران و اصالتاً اهل یزد، بیان می‌کنند که از استاد پیرنیا شنیده‌اند: «در برهه‌ای که استاد پیرنیا در یزد به دبستان می‌رفتند، خانهٔ محمداسماعیل تاجر شیرازی به مدت دو سال محل دبستانی بوده است که ایشان در آن تحصیل می‌کرده‌اند.»[۲] مهندس هرندی که در درس «برداشت از بناهای تاریخی»[۳] در دوران دانشجویی‌شان به همراه هم‌گروه‌های خود در سال ۱۳۵۳، نقشه‌ها و عکس‌هایی از بنا تهیه نموده‌اند آرشیو ارزشمندشان را در اختیار قرار دادند که در ادامه تعدادی از عکس‌های آن آرشیو ارائه خواهد شد. (تصاویر ۲۵-۳۵)

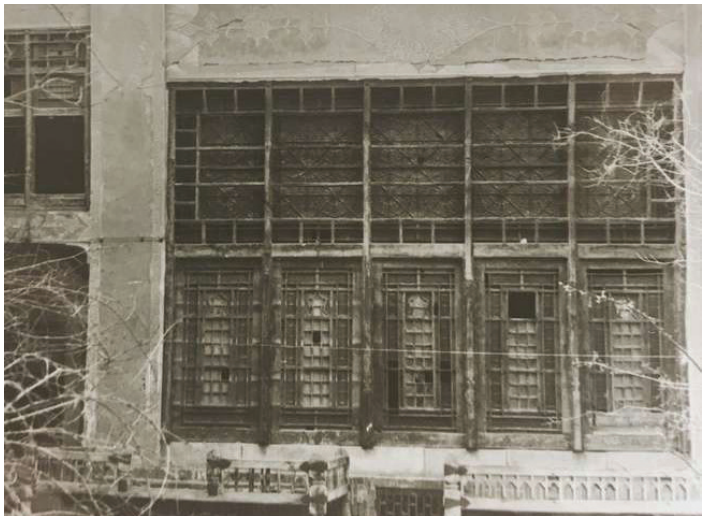

ت ۲۵. ارسی پنج‌دری خانه (آرشیو مهدی هرندی، ۱۳۵۳)

ت ۲۶. بزرگ‌نمایی درهای ارسی

در گذر سال‌های متمادی خرید و فروش می‌شود و تا حدود ۱۶ سال پیش، اغلب به صورت خانهٔ مسکونی مورد استفاده قرار می‌گیرد. یکی از صاحبان قبلی خانه بیان می‌کند این خانه مدتی به عنوان خوابگاه دانش‌آموزی پسران دورهٔ راهنمایی مورد استفاده قرار گرفته است و برخی تخریب‌ها و مداخلات در آن دوران صورت گرفته است. در ارتباط با کاربری‌های غیر مسکونی قدیم‌تر، مهندس

ت ۲۷. درهای ارسی از داخل اتاق ارسی

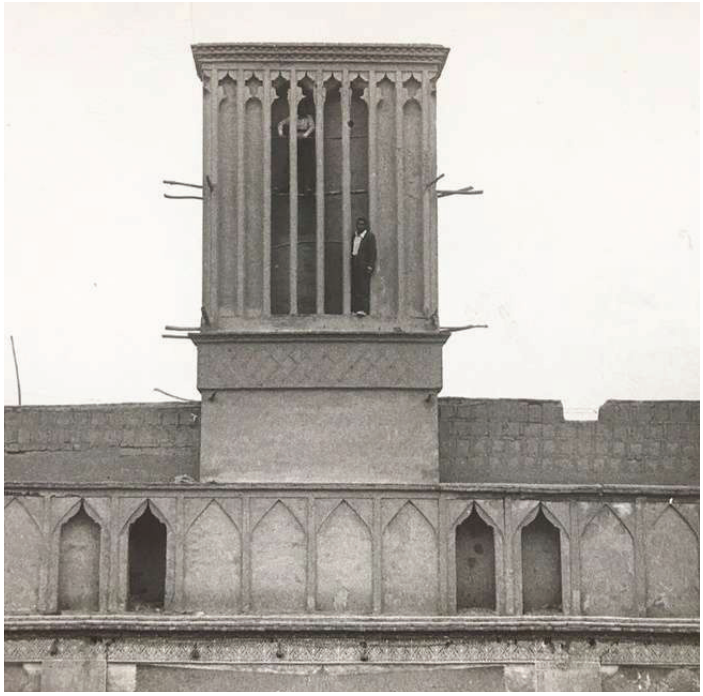

ت ۲۸. روی پشت بام حیاط بزرگ و بادگیر خانه به همراه دو تن از اهالی خانه

ت ۲۹. پشت بام حیاط کوچک خانه و نمایی از خط آسمان بافت اطراف (عکس از آرشیو مهدی هرندی، ۱۳۵۳)

ت ۳۰. جبههٔ شرقی حیاط بزرگ

ت ۳۱. جبههٔ غربی حیاط بزرگ

ت ۳۲. از نورگیرهای سقفی خانه

ت ۳۳. تَپوها (خمره‌ها) برای نگهداری غلات در مطبخ

ت ۳۴. از درهای ارسی دو کشویی در اتاق‌های گوشوارهٔ حیاط بزرگ

ت ۳۵. از ساکنان خانه در گوشه‌هایی از آن در سال ۱۳۵۳

در تهیه و تنظیم نقشه‌های بنا که در ادامه خواهند آمد چند دست سند مد نظر بوده است: ابتدا نقشه‌های موجود در گنجنامه که توسط گروهی از دانشجویان دانشگاه شهید بهشتی در دههٔ هفتاد شمسی تهیه و ترسیم شده‌اند. از طرفی برداشت از بنای موجود در ابتدای دههٔ ۹۰ش توسط گروهی[۴] از دانشجویان دانشکدهٔ هنر و معماری یزد در درس برداشت از بناهای تاریخی انجام شده است که سبب ویرایش‌هایی بر نقشه‌های زیردست و تدقیق آنها شده است. از سوی دیگر در اثر آشنایی نگارنده با آقای مهندس هرندی، در دههٔ ۹۰ش، از آرشیو ایشان که حاوی نقشه‌های برداشت‌شده در سال ۱۳۵۳ش بوده است در جهت تطبیق و تشخیص اصالت‌ها و مداخلات

و ویرایش نقشه‌های قبلی بهره گرفته شده است. به این ترتیب، در ترسیم نقشه‌هایی که در پی می‌آیند چند دسته سند و وضع موجود بنا ملاک ترسیم‌ها قرار گرفته‌اند. آرشیو نقشه‌های به‌روز شامل پلان‌های طبقات زیرزمین، طبقه اول و دوم و بام و همچنین برش‌های متعددند، اما در اینجا برای دوری از تطویل، سه نقشه به نمایندگی از آنها برای معرفی آمده است (تصاویر ۳۶ ـ ۳۸). در ادامه بخش‌هایی از تصاویر مربوط به اسناد نقشه‌های سال ۱۳۵۳ نیز آورده شده است (تصاویر ۳۹ ـ ۴۳) که حلاوت ظرافت ترسیم دستی و با دقت آنها با جوهر روی کاغذ کالک، طور دیگری کیفیت‌های نهفته در این خانه را به مخاطبان منتقل نمایند. همچنین از عکس هوایی سال ۱۳۳۲ش نیز در تطبیق سایت پلان و نقشه‌ها بهره گرفته شده است. (ت ۴۴)

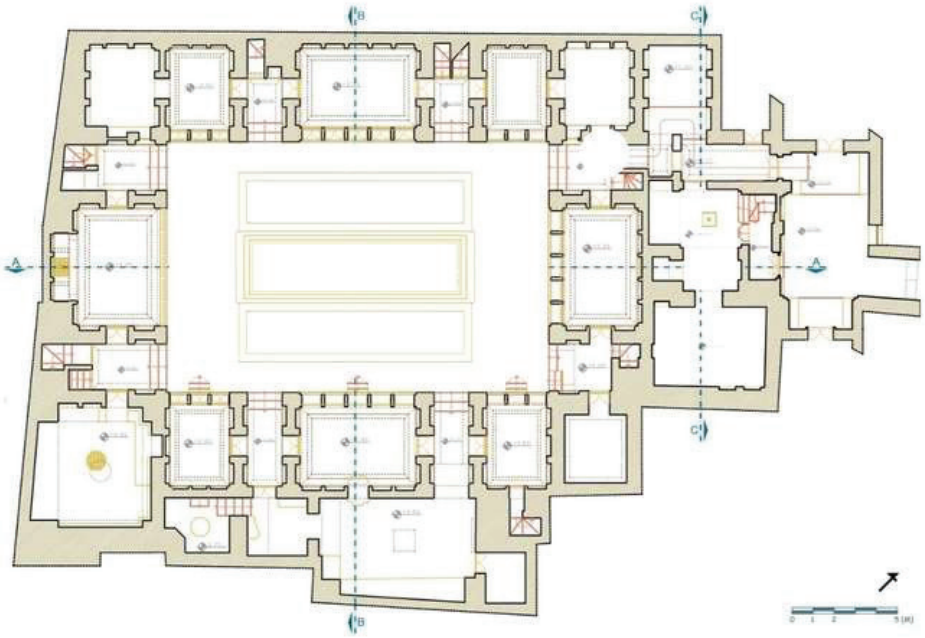

ت ۳۶. پلان همکف، تصویر از طرح مرمت و احیای خانهٔ تاجر شیرازی، ۱۳۹۷

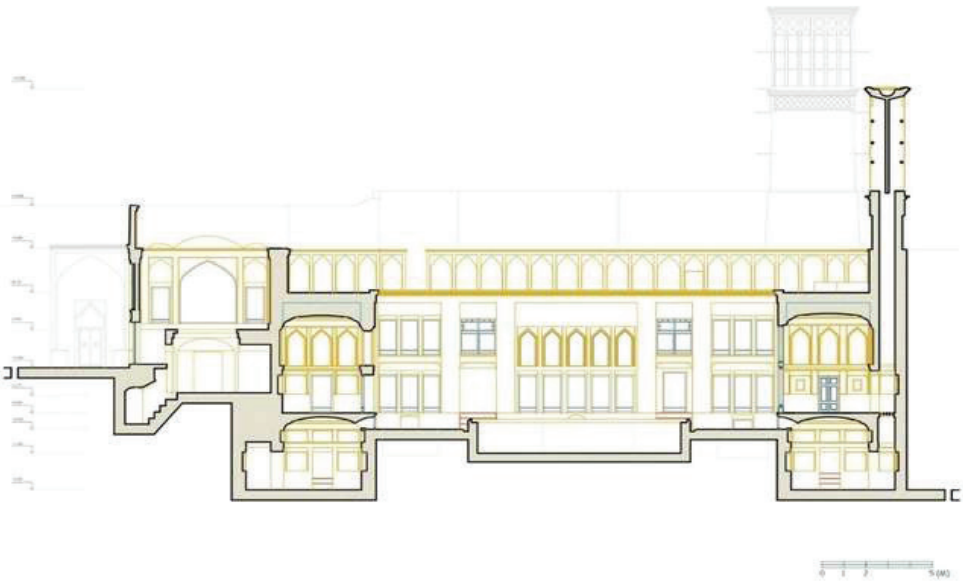

ت ۳۷. برش طولی از خانه، تصویر از طرح مرمت و احیای خانهٔ تاجر شیرازی، ۱۳۹۷

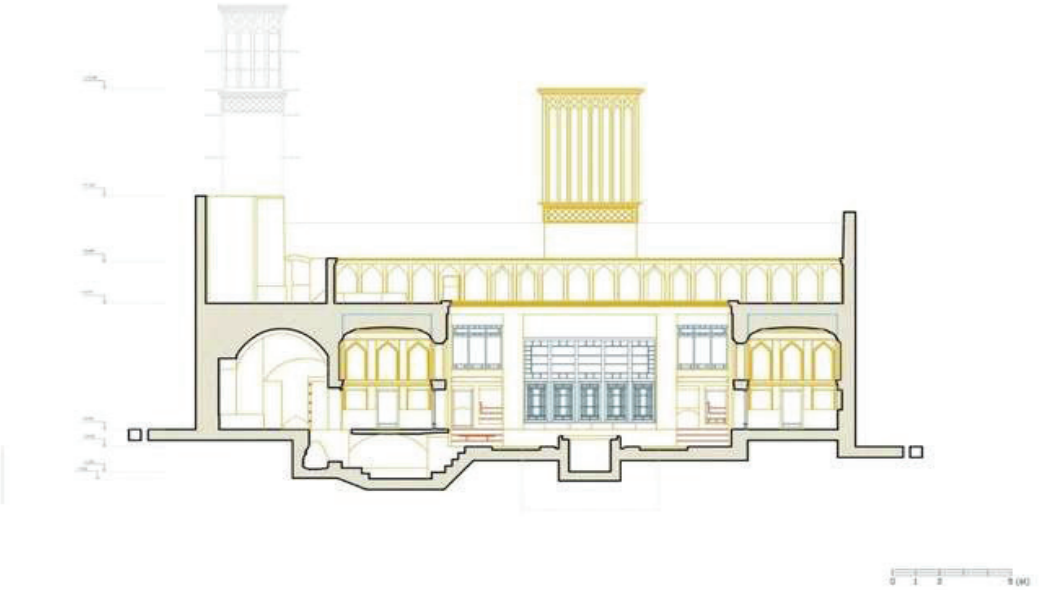

ت ۳۸. برش عرضی از خانه، تصویر از طرح مرمت و احیای خانهٔ تاجر شیرازی، ۱۳۹۷

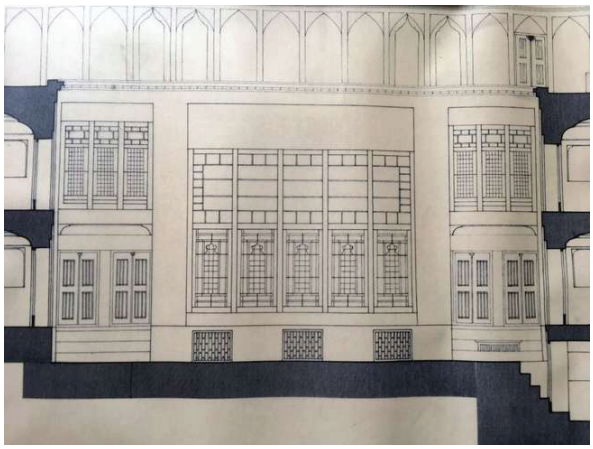

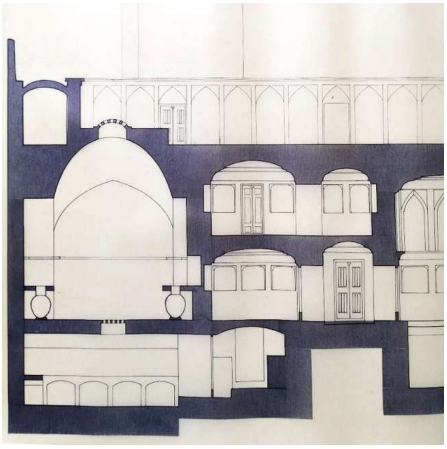

ت ۳۹. بزرگ‌نمایی از نمای جبههٔ شمالی بیانگر اتاق ارسی پنج‌دری و راهروهای کناری و اتاق‌های گوشواره در طرفین در بالای راهروها (از آرشیو مهدی هرندی، ۱۳۵۳)

ت ۴۰. برش از مقطع به همراه ترسیم تپوها در آن برای نگهداری غلات (از آرشیو مهدی هرندی، ۱۳۵۳)

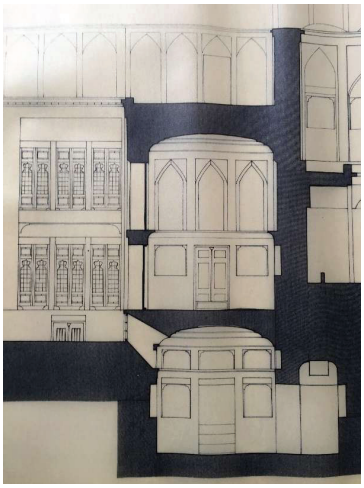

ت ۴۱. برش از اتاق‌های موجود در زیرزمین و نحوهٔ نورگیری از حیاط

ت ۴۲. برش از بخش حاوی بادگیر در حیاط بزرگ

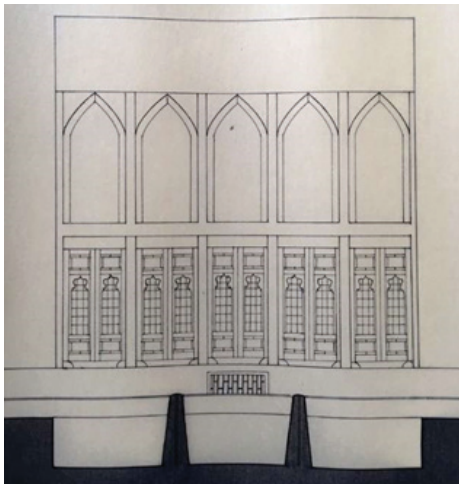

ت ۴۳. برش از حوض عمیق خانه در حیاط بزرگ و فواره‌های سنگی بلند متعلق به آن و نمای اتاق‌های غربی و شرقی با درهای قرارگرفته میان تیغه‌ها و گلجام‌های گچی بالای هر یک از آنها (از آرشیو مهدی هرندی، ۱۳۵۳)

ت ۴۴. عکس هوایی از محلهٔ گلچینان در سال ۱۳۳۵ (از آرشیو میراث فرهنگی یزد)

۵.ب. تجربهٔ زیسته در دوران معاصر

محدودهٔ زمان معاصر در مطالعهٔ حاضر از حدود ۱۲ سال پیش، یعنی از ابتدای سال ۱۳۹۱، منظور شده است. در زمانی که مالکیت خانه تغییر کرد و مستندات زنده‌ای از جنس تجربهٔ زیسته برای کاربران خانه رقم خورد. نگارنده نیز در این جریان، مستقیماً این تجربه را داشته است. در سال ۱۳۹۱ش که برنامه‌ای برای طرح مرمت و احیای خانهٔ تاجر شیرازی تدارک دیده شد، وضع موجود آن زمان خانه با امروز آن متفاوت بود. در ادامه تصاویری از عکس‌های بنا در سال ۱۳۹۱ آمده است. (ت ۴۵)

از آن زمان تا به حال در مقاطع مختلف زمانی، در جریان حفاظت، مرمت، و احیای خانه مراحل زیر، گاه به صورت موازی و گاه به صورت متوالی، پیش گرفته شده‌اند:

۱. رجوع به اسناد موجود از پیشینهٔ خانه؛
۲. جستجوی تاریخچهٔ خانه بر اساس اسناد، شواهد، و قراین و رجوع به متخصصین امر؛
۳. مستندسازی وضع موجود بنا؛
۴. برداشت از بنای موجود و تهیهٔ نقشه‌های به‌روز؛
۵. تشخیص الحاقات بنا؛
۶. آسیب‌شناسی خانه از بابت مداخلات و تخریب‌ها؛
۷. خارج کردن حیوانات موجود در بنا (اسب، مرغ، و خروس)؛
۸. خارج کردن تجهیزات تراشکاری از خانه، مربوط به کارگاه مالک قبلی؛
۹. رفع خطر اولیه در برخی قسمت‌های بنا؛
۱۰. مقاوم‌سازی و بازسازی موقعیت‌های آسیب‌دیده به لحاظ سازه‌ای (پی‌ها، سقف‌ها، و دیواره‌ها) (ت ۴۶)؛
۱۱. رسیدگی به پشت بام‌ها؛
۱۲. خالی‌کردن زیرزمین‌ها از خاکروبه (ت ۴۷) و کشف فضاهایی در زیرزمین که در

ت ۴۵. برخی تصاویر خانه در سال ۱۳۹۱ که بیانگر مداخلات و شرایط خانه در آن سال است (از آرشیو نگارنده)

نقشه‌های موجود نبودند؛ نظیر یک مستراح در زیرزمین حیاط کوچک و مخزن سیلو در جداره‌ای از اتاق آذوقه و تپوهای جنب مطبخ حیاط بزرگ؛

۱۳. تشخیص چاه‌ها و سیستم گردش آب؛

۱۴. زدودن الحاقات در جداره‌ها و کف‌های پُرشده در حیاط‌ها و اتاق‌ها؛

۱۵. برگرداندن چهرهٔ بنا به حالت اصیل خود

ت ۴۶. نمونه‌ای از مراحل بازسازی و مقاوم‌سازی بخش‌هایی از خانه (از آرشیو نگارنده)

ت ۴۷. تصاویری از خاکروبه‌های بیرون کشیده‌شده از زیرزمین‌ها (از آرشیو نگارنده)

ت ۴۸. وضع موجود خانه در سال ۱۴۰۱ (از آرشیو نگارنده)

(در اکثریت قسمت‌های اصلی بنا): مرمت در-پنجره‌ها، درِ اصلی ورودی، کف‌سازی، ازاره‌های حیاط و برخی اتاق‌ها، خالی کردن حوض پُرشده و رسیدن به فواره‌های ریشه‌دار سنگی، لایه‌برداری برخی تزیینات گچی / آینه‌کاری و نقاشی‌ها، مرمت برخی شبکه‌های گچی و چوبی، تأسیسات برقی و مکانیکی بخش‌هایی از بنا (ت ۴۸)؛

۱۶. احیای حیاط کوچک

۵. نتیجه‌گیری

بر اساس شواهد و قرائن یافت‌شده در مطالعهٔ حاضر، خانهٔ محمداسماعیل تاجر شیرازی از خانه‌های تاریخی دورهٔ صفویه-زندیه-قاجاریه، واقع در محلهٔ گلچینان شهر یزد است. از طرفی، به واسطهٔ مدارک ارائه‌شده به سازمان میراث فرهنگی استان یزد و بررسی قدمت خانه از سوی مراجع ذیربط، قدمت خانه در سه دورهٔ صفویه-زندیه-قاجاریه توسط میراث فرهنگی یزد تأیید شده است. وجه تسمیهٔ خانه متأثر از نام خانوادگی اولین مالک آن، سرسلسله خاندان مرتاض و بانی آن است. این خانه در گذشته برای سکونت خانوادهٔ ایشان مورد استفاده قرار می‌گرفت. حیاط کوچک هستهٔ قدیم‌تر خانه و بر اساس شواهد منتسب به دوران صفویه و زندیه در دو جبهه ساخت دارد و دارای یک گودال باغچه در درون خود است. حیاط بزرگ دارای قدمت قاجاری است و دارای چهار جبهه ساخت در طبقات دورتادور حیاط و یک طبقه زیرزمین است. در هر جبهه ساخت آن یک اتاق شاخص به چشم می‌خورد که عبارت‌اند از : اتاق ارسی، در جبهه شمالی؛ اتاق نقاشی، در جبهه جنوبی؛ اتاق کاغذدیواری، در جبهه شرقی؛ و اتاق گلجام، در جبهه غربی. از آنجا که خانه در بستر خاکِ دِج و زمین گودی نسبت به همسایه‌ها استقرار دارد، در اغلب بخش‌های زیرزمینی خانه از راهبرد دستکند استفاده شده است. در گذشته هر دو حیاط خانهٔ تاجر شیرازی به عنوان اندرونی بوده و بیرونی خانه، که مدت‌هاست از آن جدا شده و با نام خانهٔ شفیع‌پور شناخته می‌شود، برای پذیرایی از مهمانان، به ویژه مهمانان خارجی محمد اسماعیل در جریان تجارت ایشان، مورد استفاده بوده است. در خانهٔ تاجرشیرازی تزیینات ویژه‌ای همچون نقاشی روی‌گچ و آینه‌کاری در اتاق‌ها، نقاشی پشت شیشه، نقاشی روی شیشه و روکش شدن با شیشه دیگر، جام‌بُری، قواره‌بُری، گره‌چینی و کَنده‌کاری‌های چوبی درها و پنجره‌های ارسی دارای شیشه‌های رنگی، گچ‌بری‌های دستی و قالبی روی جداره‌های داخلی و نماهای حیاط به کار رفته است.

معرفی و روایت تاریخی این خانه نفیس و دارای قدمت از این رو انجام شد که گامی در جهت شناخت و ثبت ویژگی‌های آن به عنوان گونه‌ای از خانه‌های تاریخی یزد در گذر تاریخی صفوی به قاجار برداشته شود. در خانهٔ تاجر شیرازی در گذر زمان در اثر سکونت‌های متعدد و تغییر کاربری‌هایی همچون دبستان و خوابگاه پسران، مداخلاتی انجام شده اما در حفاظت، طرح مرمت و احیای اخیر به تدریج چهرهٔ بنا از الحاقات زدوده و بخش‌هایی مقاوم‌سازی و مرمت و بخش‌هایی همچون حیاط کوچک احیا شده‌اند.

پی‌نوشت‌ها

۱. خانهٔ ملک‌التجار، از خانه‌های موجود در محلهٔ گلچینان و هم‌جوار محلهٔ بازار خان یزد است و متعلق به برادر محمداسماعیل تاجر شیرازی بوده است. این دو خانه مشابهت‌های بسیاری با یکدیگر دارند.

۲. نقل شفاهی از مهندس مهدی هرندی در فروردین ۱۳۹۷ با حضور ایشان در خانهٔ تاجر شیرازی

۳. در گذشته درس «برداشت از بناهای تاریخی» با معادل غیر فارسی خود یعنی «رولوه» خوانده می‌شده است.

۴. بهروز بهرامی و شیوا مظفری (۱۳۹۲)، پروژه درس برداشت از بناهای تاریخی، موجود در مرکز اسناد دانشکده هنر و معماری دانشگاه یزد

کتاب‌نامه

اهری، زهرا (۱۳۹۶). تاریخ کجا؟ فضای کی؟ (تأملی در باب مفهوم و حفاظت از بناها و بافت‌های تاریخی). نشریه هویت شهر، ۵۹ - ۶۰، ۸ -۱۵.

پورمهدی قایم‌مقامی، حسین؛ خاکی قصر، آزاده؛ بهرامی، بهروز (۱۳۹۷). طرح مرمت و احیای خانهٔ محمداسماعیل تاجر شیرازی. مرکز اسناد و آرشیو سازمان میراث فرهنگی یزد.

حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۸۳). گنجنامه، دفترخانه‌های یزد. تهران: انتشارات روزنه و دانشگاه شهید بهشتی.

خاکی قصر، آزاده (۱۳۹۹). راهبرد معماری دستکند در توسعهٔ بخش‌های زیرزمینی خانه‌های سنتی یزد (مطالعهٔ موردی: زیرزمین‌های خانهٔ تاریخی محمداسماعیل تاجر شیرازی). پنجمین همایش بین‌المللی افق‌های نوین در مهندسی عمران، معماری و شهرسازی.

شفیع پور، اکبر (۱۳۹۴). مجموعه عکس‌های خانوادهٔ شفیع‌پور. فصلنامه چیدمان، ۴(۱۰)، ۱۰۴ - ۱۱۱.

صادق احمدی، مهدی (۱۳۹۹). تأملاتی در باب قصهٔ محلهٔ گلچینان یزد، گاهنامه خودنوشت مجموعه یادداشت‌ها و نامقالات علمی در حوزهٔ معماری، مرمت و روستا، ۱(۲).

مرتاض، هدا؛ مرتاض، حاجب (۱۳۹۳). اماکن عام المنفعه و خاندان مرتاض. کتابچه چاپ‌شده در مراسم تقدیر از واقفین ساختمان‌های دانشکدهٔ هنر و معماری یزد.

واصفی، هادی؛ حسنی، محمدرضا (۱۳۹۶). بررسی پژوهشی نقاشی‌های پشت شیشه دورهٔ قاجار، دومین کنگره بین‌المللی علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

ونگ، دیوید (۱۳۸۳). تحقیق تفسیری-تاریخی در معماری. ترجمهٔ مهرداد قیومی بیدهندی. نشریه صفه، ۳۹، ۶۷ ـ ۱۰۱.